

הדת והחיים

תנועת ההשכלה היהודית במזרח אירופה

עורך: עמנואל אטקס

מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל

הדת והחיים

תנועת ההשכלה היהודית במזרח אירופה

הדת והחיים

תנועת ההשכלה היהודית במזרח אירופה

עורך

עמנואל אטקס

מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל

The East European Jewish Enlightenment

edited by Immanuel Etkes

המערכת המדעית

פרופ' אברהם גרוסמן (יו"ר), פרופ' ישעיהו גפני, פרופ' אריה גראבויס
צבי יקותיאל, ד"ר ירחמיאל כהן, ד"ר משה רוסמן, פרופ' יעקב שביט
מרכז המערכת: יצחק כהן

ערך והביא לדפוס: יחזקאל חובב

ISBN 965-227-084-9

Catalogue No. 185-351

© כל הזכויות שמורות למרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, תשנ"ג

The Zalman Shazar Center for Jewish History, Jerusalem 1993

אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני או מכני, לרבות צילום
או הקלטה, ללא קבלת רשות בכתב מהמוציא לאור.

סדר מחשב: מרכז זלמן שזר; לוחות: מכון לאופסט שלמה נתן

עימוד והדפסה: דפוס 'גרפית' בע"מ

כולם בירושלים

תוכן העניינים

7	הקדמה
9	עמנואל אטקס
25	עמנואל אטקס
	שמואל ורסס
45	משכילי גליציה
64	רפאל מאהלר
89	סטיבן ציפרשטיין
109	ישראל ברטל
126	מיכאל סטניסלבסקי
	עמנואל אטקס
167	ההשכלה ברוסיה
217	יהודה סלוצקי
240	עזריאל שוחט
269	יהודה סלוצקי
	צביה נרדי
300	של המאה הי"ט
328	ישראל ברטל
	שמואל פיינר
336	המתונה ברוסיה
380	שאול גינזבורג
	יוסף שלמון
405	1882–1860
	שלמה בריימן
425	מ.ל. ליליינבלום
456	שמואל פיינר
476	רשימת מקום פרסומם הראשון של המאמרים
477	מפתח

הקדמה

שישה־עשר המאמרים שנכללו בספר זה דנים בשלבים שונים ובהבטים שונים של תנועת ההשכלה היהודית במזרח אירופה. מן הבחינה הכרונולוגית משתרעים המאמרים הללו על פני למעלה ממאה שנה: החל בהופעת 'מבשרי ההשכלה' במחצית השנייה של המאה הי"ח וכלה בראשית התנועה הלאומית בשנות השמונים של המאה הי"ט. מן הבחינה התימטית מקיף הקובץ קשת רחבה של עניינים: שרטוט דיוקנם ומפעלם של משכילים יחידים, מכאן, ותיאור וניתוח של תהליכים כוללים, מכאן; גילויים ספרותיים ורעיוניים, מכאן, ותופעות חברתיות ופוליטיות, מכאן.

מאליו ברור, שלמרות היקפו אין הספר ממצה את כל המחקר הקיים על תנועת ההשכלה היהודית במזרח אירופה. עם זאת, נעשה כאן ניסיון להעמיד לרשות המעיין והחוקר מבחר מקיף, מאוזן ושימושי של מחקרים. מבחר זה איננו מתיימר לשקף את השלבים והגלגולים השונים של המחקר על ההשכלה, אלא להציג תמונת מחקר 'עכשווית', בין שמדובר במאמרים שנכתבו בשנים האחרונות ובין שמדובר במאמרים רבי שנים שלא איבדו את טעמם.

בקובץ כלולים מאמרים הרואים אור לראשונה, אחרים המתפרסמים לראשונה בעברית, ומאמרים שכבר הופיעו בכמות שונות בעבר. המאמרים של סטיבן ציפרשטיין ושל מיכאל סטניסלבסקי תורגמו לשם ספר זה. מאמריהם של צביה נרדי ושל ישראל ברטל (על מרדכי אהרון גינצבורג) וכן המבוא והביבליוגרפיה המוערת נכתבו לספר זה. מאמריהם של רפאל מאהלר, יהודה סלוצקי (על בית המדרש לרבנים בוויילנה), עזריאל שוחט ושאול גינצבורג סודרו מחדש, מטעמים טכניים, והוכנסו בהם רק שינויים הכרחיים. יתר המאמרים צולמו ונדפסו כאן כצורתם בפרסום המקורי.

אני מבקש להודות להוצאות הספרים שהתירו להדפיס את המאמרים שהופיעו בפרסומיהן: לגברת צביה נרדי, שעמלה על תרגום מאמריהם של סטיבן ציפרשטיין ומיכאל סטניסלבסקי מאנגלית לעברית; למר דן חרוב, שסייע בבדיקת ההפניות בשפה הרוסית, ולגבי צביה פלורסהיים, שהכינה את המפתח. שלמי תודה למר יחזקאל חובב, שערך את המאמרים החדשים והביא לדפוס את הספר בטוב טעם ודעת. יבורכו מר צבי יקותיאל, מנהל מרכז זלמן שזר, ועובדי ההוצאה, שלא חסכו במאמצים על מנת שהספר יראה אור בצורה שלמה ומתוקנת.

הספר מוקדש לזכרו של פרופ' שמואל אטינגר ז"ל. פרופ' אטינגר היה מעורב בשלבים המוקדמים של תכנון הספר, ברוחו הנלהבת עודד ודרבן את הוצאת התוכנית אל הפועל ובביקאותו ובשיקול דעתו סייע בעיצוב מבחר המאמרים.

ההשכלה במזרח אירופה: דברי מבוא

מאת עמנואל אטקס

תנועת ההשכלה היהודית, שראשיתה בברלין בשנות השבעים והשמונים של המאה הי"ח, הגיעה למזרחה של אירופה רק עשורים אחדים מאוחר יותר. בגליציה החלה להתפתח תנועת ההשכלה בעשור השני של המאה הי"ט וברוסיה רק לקראת סוף העשור השלישי שלה. ה'איחור' בהופעת ההשכלה במזרח אירופה נעוץ בכך, שכל אותם גורמים – פוליטיים, כלכליים, חברתיים ותרבותיים – אשר אפשרו ואף עודדו את צמיחתה של ההשכלה במרכז אירופה ובמערבה, נעדרו במזרחה. לפיכך, עצם התפתחותה של תנועת השכלה יהודית במזרח אירופה היתה פרי ההשפעה של אחותה הבכירה במערב. כמובן מסוים ניתן לראות את ההשכלה במזרח אירופה כמי שייבאה מן המערב מערכת של רעיונות ושיאפות, הלכי רוח ומחשבה, דפוסי יצירה ומחקר, וניסתה לנטוע אותם בתוך הקשר שונה בתכלית מזה שבו צמחו. לאור התנאים השונים כל כך, שבמסגרתם פעלה ההשכלה במזרח, הן מבחינת אופיה של החברה הסובבת ויחסה ליהודים, הן מבחינת המבנה הדמוגרפי והתרבותי של החברה היהודית עצמה, אין תימה שלמרות זיקתה העמוקה אל מקורות יניקתה במערב, לבשה תנועה זו פנים משלה ופעלה במסלולים משלה. מטעם זה מצאנו לנכון לייחד קובץ של מחקרים לתנועת ההשכלה היהודית במזרח אירופה.

המאמר הפותח את הקובץ נדרש לשאלת מבשרי ההשכלה במזרח אירופה. תופעת המבשרים נדונה רבות בספרות המחקר, אלא שבדרך כלל התמקדו דיונים אלה באישים בודדים וביצירתם. במאמר המובא כאן יש ניסיון להתמודד עם ההבט המושגי של הנושא. ביסוד ההגדרה של המושג 'מבשרים' עומדת ההנחה, שכל תופעה חברתית-תרבותית קמה ולובשת צורה בתהליך הדרגתי וממושך, ואף כך תנועת ההשכלה. מכאן שניתן לאתר תופעות ביניים בין ההווה הישנה לבין זו החדשה. המושג 'מבשרים' מציין אפוא תופעות ביניים אלה. הגדרה זו מתבססת על דיון פרטני במספר אישים, שלדעת המחבר ניתן לראות בהם נציגים של השלבים והגוונים השונים של התופעה. הצד השווה שבהם, שהם היו מעוגנים עדיין בהווה המסורתית, מחד גיסא, ומאידך גיסא, היו בהם סימנים מסוימים העתידים לאפיין את ההשכלה. על סמך הדיון באישים אלה מציע המאמר מספר מסקנות לגבי אופיה של תופעת מבשרי ההשכלה במזרח אירופה. המאמר דן בשאלת מקורות היניקה של המבשרים, וקובע שתופעת המבשרים צמחה כתוצאה מן המפגש של ההשכלה במערב אירופה עם המורשת היהודית הפנימית של ספרות ה'חקירה' והפילוסופיה הרציונליסטית של ימי הביניים. אלמלא ההשפעה החיצונית, היתה המורשת הפנימית נשארת במצב רדום ולא היתה מחוללת תמורות של ממש.

ואולם, ספק אם ההשכלה היתה מסוגלת לפעול כפי שפעלה, אלמלא מצאה נקודת אחיזה באותה מורשת פנימית.

יש הנוטים לחשוב שכל מעיינם של המשכילים היה בקידומו של תהליך האמנציפציה, וכי התפיסה החדשה שפיתחו ביחס ליהודים וליהדות נועדה, בראש ובראשונה, לשרת מטרה זו. הלך מחשבה זה בטעות יסודו. שתי המגמות העיקריות בהווייתה של ההשכלה – זו שהתבטאה בחתירה לשינוי דמותה של החברה היהודית והשתלבותה במסגרת החברה הסובבת, וזו שהתבטאה בטיפוח ובניסוח עמדה חדשה לגבי מהותה של היהדות – היו קשורות זו בזו בזיקת גומלין אמיצה. זאת ועוד, אין כל יסוד לסברה כאילו המגמה השנייה היתה טפלה לראשונה. עד כמה שהדבר יכול להישמע מוזר, לאור גלגוליה המאוחרים יותר של ההשכלה במזרח אירופה, הרי במחצית הראשונה של המאה הי"ט, וביחס למקצת המשכילים אף במחצית השנייה שלה, ניתן לתאר את תנועת ההשכלה במזרח אירופה כזרם דתי. זאת ועוד, בדומה לחסידים מכאן ולמתנגדים מכאן, אף המשכילים היו משוכנעים שדווקא דרכם מבטאת את היהדות הצרופה. הפאתוס הדתי של המשכילים התגלה במאבקם נגד החסידות יותר מאשר בכל תחום אחר. מן המפורסמות שהחסידות וההשכלה היו עוינות זו לזו מקדמת דנא. עוינות זו לא היתה, כמובן, פרי המקרה, ונבעה מן התכונות והנטייות המנוגדות כל כך, שהיו טבועות בשתי התנועות האלו מראשיתן. לעומת התאוסופיה הקבלית שבה החזיקו החסידים והמרכזיות שהועידו לבקשת החוויה המיסטית, דגלו המשכילים בפרשנות שכלתנית של היהדות, ושאוּבו את השראתם בעניין זה מן הזרם הפילוסופי-הרציונליסטי בימי הביניים. אם החסידות עודדה הזדהות של היחיד עם העדה וקבלת מרותו של 'הצדיק' ללא ערעור, הרי ההשכלה עודדה חקירה, ספקנות ואינדיבידואליזם. על תביעתה של ההשכלה לפתיחות כלפי החברה הסובבת ותרבותה, הגיבה החסידות בשלילה קנאית של כל זיקה אל תרבות הגויים. מנקודת מבטם של המשכילים הצטיירה החסידות כביטוי המובהק והבוטה ביותר של סילוף היהדות וניווניה. אלא שהמאבק עם החסידות לא נשא אופי אקדמי גרידא, שהרי התפשטותה של החסידות והתעצמותה שמו לאל את מאמצי המשכילים להשפיע על דמות החברה היהודית במזרח אירופה. דברים אלה אמורים במיוחד ביחס למשכילי גליציה במחצית הראשונה של המאה הי"ט, שתהליך התעצמותה של החסידות התרחש ממש לנגד עיניהם. למאבקם של משכילי גליציה בחסידות מוקדשים שניים מן המאמרים שנכללו בקובץ זה. מאמרו של שמואל ורפס: החסידות בעיני ספרות ההשכלה – מן הפולמוס של משכילי גליציה, עוסק במאבק הספרותי שניהלו המשכילים בחסידות. ואילו מאמרו של רפאל מאהלר: מלחמתו של יוסף פרל בחסידות, משחזר את מאמציו של פרל לגייס את שלטונות אוסטריה למאבק זה. מתוך מאמרו של ורסס למדים אנו הן על הצורות הספרותיות והן על הטיעונים שאפיינו את המלחמה הספרותית בחסידות. מתברר שהיתה זו הסאטירה, בעיקרו של דבר, שבאמצעותה קיוו המשכילים לחשוף לעיני כל את פגמיה של החסידות:

עולמם של החסידים נצטייר להם לבעלי הסאטירות כעולם מלא תעלומות ומזימות, שראוי לחשפן באמצעות הסאטירה ותחבולותיה. הם ניסו לפורר עולם זה מבפנים על-ידי הוידוי הבדוי של הצדיק, על-ידי דיווחו של רואה ואינו נראה המתחקה על

הליכותיו בסתר, על-ידי מכתבי חסידים, הכתובים בלשונם כביכול, ועל-ידי חזיונות וחלומות אליגוריים. הם השתדלו לרוקן את הסיפורים האגדיים ממשמעותם הנסית והסמלית ולשוות להם צביון של אניקדוטות ומעשים שבבדיחות־הדעת. 'מופתים' של צדיקים הוצגו כמעשי ביום מתוכנן. ויש מהם ששקדו לתאר את קוצר־ידם של הצדיקים בני־דורם להוסיף ולטוות את חוט המסורת הלגנדארית מימי הבעש"ט, וכל מאמציהם של אלה מוקעים ככשלונות ודאיים (עמ' 50).

ורסס קובע, שלעתים בעל הסאטירה עצמו מתעד, מבלי משים, את עוצמתה של התופעה שאותה הוא מבקש להוקיע. באשר לתכניה של הספרות האנטי־חסידית, ורסס מצביע על השימוש שעושים המשכילים בספרות הפולמוס של המתנגדים מן השליש האחרון של המאה הי"ח. עם זאת, מתברר שאת עיקר תשומת הלב ריכוזו סופרי ההשכלה בגילויים בני הזמן על החסידות המתפשטת. ורסס מראה, שסופרים אלה לא גילו עניין ברבדים העמוקים יותר של החסידות, כפי שהם מתבטאים, למשל, בספרותה, אלא העדיפו לתארה באמצעות קלישאות כגון: כת סוטה, מן הסוג של השבתאות והפרנקיזם; תנועה שכל אחיזתה בחברה מצטמצמת להמון הנבער מדעת; תנועה השקועה במ"ט שערי אמונות תפלות, וכיוצא בזה.

מאלפים הם דבריו של ורסס באשר לתהליך התפכחותם של המשכילים. מלחמתם הספרותית בחסידות משקפת עדיין אמונה מוצקה בכוח השכנוע של המלה הכתובה, וביכולתה לשנות עמדות ולהשפיע על דמות החברה. כעבור שנים אחדות נתנו משכילים אלה ביטוי מפורש לאכזבתם המרה, לנוכח התעצמותה של החסידות ומיעוט ההשפעה של ההשכלה. יתרה מזו, אף שסופרי ההשכלה דבקים במאמץ לאפיין את החסידים כעמי־ארצות חשוכים, הרי שמבעד לתיאוריהם מסתננת שוב ושוב העובדה שרבים מאוד מן הנספחים אל החסידות הם צעירים, מהם צעירים בני תורה ומהם אף כאלה שאור ההשכלה נגה עליהם.

עניין רב ביותר יש בהתבוננות החודרת של ורסס בתפקיד שמילאה החסידות בעיצוב דמותה של ההשכלה:

כמסיחה לפי תומה מעידה ספרות ההשכלה על כוח הקרנתה של החסידות, הסוחפת עמה אף חלק ממחנה ההשכלה עצמה. ואכן החסידות פעלה, בלי משים, כגורם מחשל ומלכד לספרות ההשכלה... סיסמאותיה של ההשכלה ותודעתה נתגבשו ונוסחו בבהירות יתר אגב תיאורה הפולמוסי של החסידות; ולא עוד אלא קיומה ושגשוגה של התנועה החסידית היה לפרקים בנותן טעם לייעודיה של ההשכלה (עמ' 45).

חיבורם ופרסומם של דברי ספרות לא היה, כידוע, האמצעי היחיד שבו נקטו המשכילים במאבקם נגד החסידות. בנוסף לכך הם התאמצו לגייס את תמיכתם של השלטונות. המשכילים שיגרו איגרות ותזכירים לאישים שונים בחוגי השלטון, וגילו את אוזניהם באשר לנזק הרב ולסכנה הגלומים בחסידות. לכך הם צירפו הצעות ובקשות שתכליתן דיכוי החסידות באמצעים פוליטיים ומשטריים. הניסיון לערב את השלטונות במאבק כנגד החסידות היה אופייני למשכילי מזרח אירופה, הן בגליציה והן ברוסיה. לשחזור מפורט של ניסיון כזה מוקדש מאמרו של רפאל מאהלר: מלחמתו של יוסף פרל בחסידות.

חוקרים אחדים, וביניהם גם מאהלר, תהו: כיצד ניתן להסביר את התנהגותם של המשכילים, שהרי עירוב השלטונות בעניינים פנים-יהודיים הוא, ללא כל ספק, חריגה בוטה מן הנורמה של סולידריות יהודית, כפי שהובנה ואף נהגה בפועל כמשך דורות. ניתן להצביע על שלוש סיבות שעמדו, ככל הנראה, ביסוד התנהגות זו:

- (א) ביטחונם הגמור של המשכילים כי תוכניותיהם משרתות את טובתו האמיתית של העם.
- (ב) הרגשת חוסר האונים של מיעוט קטן ולעתים אף נרדף.
- (ג) ההנחה שהשלטון 'הנאור' רוצה אף הוא בטובתם של היהודים, ועל כן הוא בעל ברית שניתן לבטוח בו וראוי להסתייע בו.

מאהלר מציין, שאף שתופעת הפנייה אל השלטונות היתה רווחת בקרב משכילי מזרח אירופה, הרי שלפעולתו של יוסף פרל היה גוון חמור במיוחד: הוא לא הסתפק בכך שיעץ לממשלה כיצד לבער את החסידות, אלא גם מסר דברי מלשינות על אחדים ממנהיגיה. אף על פי כן, מאהלר גורס כי פרשת הקשרים בין פרל לבין שלטונות אוסטריה מאפיינת את תנועת ההשכלה במזרח אירופה.

מאהלר מתאר בפירוט את השתלשלות המגעים בין פרל לבין השלטונות משנת 1816 ועד שנת 1838 – שנה אחת לפני מותו. איגרותיו של פרל אל השלטונות כוללות הערכות כלליות לגבי השפעתה של החסידות בקרב יהודי גליציה, מחד גיסא, ומידע על מקרים של הפרת חוק, מאידך גיסא. באיגרותיו טוען פרל, שהחסידים משליטים את רצונם ברוב קהילות גליציה, שכן עלה בידם לכבוש שלושה מוקדי כוח: הרבנים, השוחטים והמוהלים. גם רבנים שאינם מזדהים עם דרכה של החסידות חוששים לצאת נגדה בגלוי, מחמת הלחץ החברתי המאיים עליהם. ואילו אותם מתי מספר בין הרבנים שהם גם משכילים, סובלים מרדיפות. התמונה הכללית העולה מפניותיו של פרל אל השלטונות דומה בעיקרה לזו העולה מן הסאטירה המשכילית: אחיזתה של תנועת החסידות בקרב יהודי גליציה הולכת ומתעצמת.

למקרא מאמרו של מאהלר בולט קו נוסף הראוי לציון: הפער החרף בין התקוות שתולים המשכילים בשלטונות לבין מידת הענותם. פקידי השלטון מתייחסים אמנם באמון ואף בהוקרה אל המידע שמוסר להם פרל. לעתים הם גם יוזמים צעדים שונים כנגד החסידים. אלא שבחשבונו אחרון – בין אם מחמת חוסר עניין מספיק ובין אם מחמת חוסר יכולת – אין השלטונות מוציאים אל הפועל את התפקיד הגורלי שהועידו להם פרל וחבריו.

מאמרו של סטיבן ציפרשטיין: ההשכלה היהודית באודסה – מאפיינים תרבותיים, מבטא תפיסה המבקשת להבליט את משקלם של הגורמים הכלכליים והחברתיים בתמורה שחלה בדמותה של החברה היהודית בעת החדשה. תפיסה זו מבקשת לערער על ההשקפה, שהגורם העיקרי שהניע תמורות אלה היה צמיחתה של התודעה המשכילית החדשה. ואכן, דומה שהמקרה המיוחד של אודסה מתאים מאין כמוהו להמחשת תפקידם של גורמים כלכליים וחברתיים בהתפתחותה של ההשכלה ברוסיה.

הקהילה היהודית באודסה צמחה בתנאים שונים בתכלית מאלה שאפיינו, בדרך כלל, את קהילות ישראל ברוסיה. שיקולים פוליטיים וכלכליים הדריכו את השלטונות בהחלטתם לקדם בברכה את התיישבותם של יהודים בעיר הנמל הדרומית, שהיתה מחוץ לתחום המושב. יתירה מזו, היהודים שהתיישבו באודסה נהנו מחירות בפעילותם המסחרית, שחרגה במידה ניכרת מן

המקובל בתחום המושב. כתוצאה מכך יכלו הסוחרים היהודים באודסה לקחת חלק בעושרה הגדול והולך של עירם, ובנוסף לכך הם זכו להוקרה מצד השלטונות המקומיים בשל תרומתם לכלכלת העיר. ציפרשטיין מדגיש, שתנאים מיוחדים אלה הם שקבעו את דמותה החרגה של הקהילה היהודית באודסה, היינו את גילויי הפתיחות שלה כלפי תרבותה של החברה הסובבת. קביעה זו, הנראית לכאורה ברורה מאליה, נועדה לסייג את הדעה המקובלת, שאת אופיה המיוחד של קהילת אודסה עיצבו המהגרים היהודיים שבאו מגליציה בשנות העשרים, מהגרים שהיו אמונים על אידיאולוגיה משכילית בעיר מוצאם ברודי.

בין המוסדות החדשים שייסדו יהודי אודסה בלט במיוחד בית הספר המודרני. הוא היה הראשון מסוגו ברוסיה ופעל בהצלחה ניכרת. ציפרשטיין מסביר את הצלחתו של מוסד זה בכך שהקנה לתלמידיו ידיעות חיוניות לקראת פעילותם בתחום המסחר. מבחינה זו, מציין ציפרשטיין, הקדימה קהילת אודסה את כלל יהודי רוסיה:

השינויים החברתיים, הכלכליים והתרבותיים שהיו עתידים לחולל מהפיכה בחינוך היהודי ברוסיה במחצית השנייה של המאה הי"ט, נתנו אותותיהם באודסה עשרות שנים מוקדם יותר... עבור המוני יהודים עתידה היתה ההשכלה לחדול מלהיות רעיון מופשט גרידא, ולהפוך, במידה זו או אחרת, לצורך ממשי (עמ' 99).

בעקבות ההצלחה הכלכלית חיפשו רבים מיהודי אודסה סיפוק לצורכיהם החברתיים והתרבותיים מחוץ לגבולות החברה היהודית. השאלה המתעוררת בהקשר זה, ואשר ציפרשטיין לא נזקק לה, היא: האם ובאיזו מידה סיפקה האידיאולוגיה המשכילית ליהודי אודסה את ההצדקה לאמץ להם דפוסי התנהגות חדשים – גם אם הדחיפה בכיוון זה נעוצה בגורמים כלכליים וחברתיים?

גילויי ההסתגלות של יהודי אודסה לתרבותה של החברה הסובבת הגיעו לשיאם בשנות השישים של המאה. באודסה היתה התאמה יחידה במינה בין העיתוי שבו הבשילה נכונותם של היהודים להתקרב אל הסביבה לבין הרוח הליברלית ששררה ברוסיה בתקופת הרפורמות של אלכסנדר השני. ואולם, פתיחותם של יהודי אודסה והתקרבותם אל החברה הלא־יהודית לא שינו באורח בסיסי את היחס של חברה זו אליהם. בעניין זה מצביע ציפרשטיין על הדעה הרווחת, שיחסה השלילי של האינטליגנציה הרוסית כלפי היהודים נבע מן הריחוק הגיאוגרפי בין עיר הבירה, מקום מושבה של אינטליגנציה זו, לבין תחום המושב היהודי. המקרה המיוחד של אודסה יש בו כדי להפריך הערכה זו. למרות הקירבה הגיאוגרפית ועל אף היחסים הקרובים שקיימו עם השלטון המקומי, הרי שבעקבות הפוגרום של שנת 1871 הופתעו יהודי אודסה לגלות שהשלטון – כמו גם האינטליגנציה – תומכים בפורעים.

למאמרו של ציפרשטיין נודעת חשיבות כפולה: מחד גיסא, הוא שופך אור על המקרה המיוחד של השכלת אודסה, ובכך מעמיק את הבנתנו באשר לתפקיד המיוחד שזו מילאה בהתפתחות תנועת ההשכלה ובראשית התנועה הלאומית ברוסיה כולה; ומאידך גיסא, אגב הארתו את המקרה החרגי, הוא מתחדד את הקווים האופייניים למרכזי ההשכלה האחרים.

את תנועת ההשכלה, שצמחה ופעלה ברוסיה במחצית הראשונה של המאה הי"ט ניתן לאפיין כ'השכלה מתונה'. קביעה זו מתבססת כמובן על פרספקטיבה היסטורית המקיפה גם את

בית כנסת מעץ מן המאה השמונה עשרה,
וולפה, פולין

הדת והחיים – תנועת ההשכלה היהודית במזרח אירופה הוא קובץ מאמרים הדן בשלבים שונים ובהבטים שונים של תנועת ההשכלה היהודית במזרח אירופה. בקובץ שישה עשר מאמרים, המשתרעים מן הבחינה הכרונולוגית על פני למעלה ממאה שנה: החל בהופעת 'מבשרי ההשכלה' במחצית השנייה של המאה הי"ח וכלה בראשית התנועה הלאומית בשנות השמונים של המאה הי"ט. מן הבחינה התימטית מקיף הקובץ קשת רחבה של עניינים: שרטוט דיוקנם ומפעלם של משכילים יחידים מכאן, ותיאור וניתוח של תהליכים כוללים מכאן; גילויים ספרותיים ורעיוניים מכאן, ותופעות חברתיות ופוליטיות מכאן. בבחירת המאמרים נעשה ניסיון להעמיד לרשות המעיין והחוקר מבחר מקיף, מאוזן ושימושי של מחקרים, המשרטט תמונת מחקר 'עכשווית'.

הדת והחיים כולל מאמרים הרואים אור לראשונה, אחרים המתפרסמים לראשונה בעברית, ומאמרים שכבר הופיעו בבמות שונות בעבר. את הספר חותמת ביבליוגרפיה מוערת ועדכנית על תנועת ההשכלה במזרח אירופה. מחברי המאמרים הם: עמנואל אטקס, שמואל ורסס, רפאל מאהלר, סטיבן ציפרשטיין, ישראל ברטל, מיכאל סטניסלבסקי, יהודה סלוצקי, עזריאל שוחט, צביה נרדי, שמואל פיינר, שאול גינזבורג, יוסף שלמון ושלמה בריימן.

עורך הספר, פרופ' עמנואל אטקס, מלמד באוניברסיטה העברית בירושלים, בחוג להיסטוריה של עם ישראל ובבית הספר לחינוך.

בית הכנסת הגדול ברחוב טלומצקי בורשה,
נבנה 1872–1876

בציור העטיפה – Marc Chagall, "The Smolensk Newspaper, 1914"
Philadelphia Museum of Art: The Louis E. Stern Collection באדיבות:

דאנאקוד 185-351